

Гадяцький повіт під час Першої світової війни

У статті висвітлюються соціокультурні процеси, які відбувалися у Гадяцькому повіті Полтавської губернії під час Першої світової війни. Визначено вплив війни на соціально-економічний розвиток регіону і діяльність органів місцевого самоврядування; досліджено участь населення повіту в мобілізаційних заходах і динаміку суспільних настроїв у 1914-1917 рр.

Ключові слова: Гадяцький повіт, Полтавська губернія, Перша світова війна.

Кожний новий етап розвитку цивілізації має свою точку відліку. Падіння Західної Римської імперії ознаменувало кінець історії Стародавнього світу, а Велика французька революція ліквідувала пережитки «довгого Середньовіччя». Генезис сучасної цивілізації щільно пов'язаний із соціокультурними процесами, поштовх яким дала Перша світова війна. «Історія ще не знала таких збройних конфліктів, які б за масштабами, глибиною впливу на суспільства воюючих держав і за непередбаченими наслідками мали доленосне значення не для однієї чи кількох країн, а для світу в цілому», – так охарактеризував Велику війну відомий український історик О.П.Реєнт [31, с.138].

Перша світова стала каталізатором трансформацій і зрушень у менталітеті й соціальній поведінці різних верств населення Російської імперії. Війна увійшла в усі сфери життя українського соціуму, сприяла «пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості» [30, с.6]. Варто відзначити той факт, що дослідження даної проблематики на тлі сучасних кризових явищ у національно-культурному розвитку України мають важливе практичне значення. У той же час особливої наукової цінності набувають регіональні студії з проблематики Великої війни, без яких відтворення об'єктивної картини життя українського населення уявляється не можливим.

Серед сучасної вітчизняної історіографії Першої світової найбільшої уваги заслуговує фундаментальна праця О.Реєнта та О.Сердюка [32]. Доробок українських вчених у сфері історичної регіоналістики можна поділити на дві групи. Дослідження життя районів, які максимально відчували вплив бойових дій, представлені роботами Бернадського Б.В. [1], Кучери І.В. [19], Запольського В.М. [17], Кліщинського П.В. [18].

Другу групу складають студіювання специфічної для Великої війни проблематики на регіональному рівні. Біженство Першої світової

досліджується Жванко Л.М. [16], депортаціям єврейського населення присвячені статті Білоус Л.В. [2], останнім часом з'являються роботи щодо військового полону [20], благодійництва тощо.

Відсутність у вітчизняній історіографії комплексних досліджень життя населення Наддніпрянщини під час Першої світової визначає актуальність обраної теми. Метою даної статті є висвітлення соціокультурних процесів, які відбувалися у Гадяцькому повіті Полтавської губернії на тлі подій Великої війни.

Відповідно до мети роботи сформульовані її основні завдання:

- охарактеризувати соціально-економічний розвиток регіону у 1914-1917 рр.;
- дослідити участь мешканців Гадяцького повіту в мобілізаційних заходах;
- визначити специфічні напрями діяльності органів місцевого самоврядування, викликані війною;
- прослідкувати динаміку суспільних настроїв населення Гадяцького повіту у 1914-1917 рр.

Полтавська губернія початку ХХ ст. являла собою унікальний соціокультурний простір, сформований під впливом історичних і соціально-економічних чинників, а Гадяцький повіт був її найбільш органічною складовою. Буржуазні реформи середини ХІХ ст., поява залізниць і революційні події 1905-1907 рр. внесли кардинальні зміни у традиційний уклад життя краю.

Під впливом загальноімперських соціокультурних процесів колишня гетьманська столиця – Гадяч перетворюється на типово провінційне місто, у якому напередодні Першої світової мешкало 10926 осіб. У той же час населення Гадяцького повіту нараховувало 164284 особи*. В адміні-

* Частка осіб працездатного віку серед сільського населення складала 48,5% у жінок і 46,9% у чоловіків. Загальне статеве співвідношення населення повіту: 51,5% жінок і 48,5% чоловіків.

стративному плані повіт поділявся на 16 волостей, 4 поліцейських стани, 3 призовних військових дільниць, 5 благочинств і 60 церковних приходів.

Наприкінці XIX-поч.XX ст. дерев'яна хата з сіньми й коморою була домінуючим типом житла на Гадяччині. Власні помешкання мала переважна більшість мешканців сіл і лише 5,8% орендували житло. Відповідний показник для Гадяча складав 39,6%, тоді як у інших містах губернії частка орендованого житла становила: Кременчук – 74,9%, Ромни – 69%, Лубни – 60,9% [37, с. 25-27].

Конфесійний склад сільського населення повіту був майже тотожним із національним: 98,9% – православні українці; 0,8% – юдеї. У той же час частка євреїв у населенні Гадяча була достатньо великою – 25,6%. Окрім того на Гадяччині мешкали 395 старообрядців (найбільший показник на Полтавщині) і 24 католики. Розподіл за станами мав наступний вигляд: 54% – селяни, 30% – козаки, 11% – запасні та відставні чини армії, 3,2% – міщани, 1,4% – дворяни [21].

Традиційне для Полтавщини домінування аграрного сектору економіки визначало структуру трудової зайнятості населення повіту. Характерною особливістю Гадяччини була наявність порівняно великої частки населення, яка відійшла від хліборобства. Подібне явище знайшло поширення у волостях з низьким рівнем забезпеченості землею і серед козаків. Основними професійними заняттями були: поденний найм – 14,1%; ремесла (у першу чергу – ткацтво) – 8,3%; торгівля – 6,3%; служба – 2,7% [34, с.20].

З останньої чверті XIX ст. важливим джерелом існування для населення Полтавщини стає

відбуття на сезонні заробітки до інших регіонів. Так, у 1910 році на віддалені заробітки з Гадяцького повіту відправилося 6818 осіб [36, с.192]. В умовах аграрного перенаселення імперський уряд заохочував переселення селян на Схід. З кінця XIX ст. Полтавщина займала лідерські позиції у даному русі: тільки у 1908 році бажання переселитися до Сибіру виявили 1,17% селян губернії [29, с.68].

Основний промисловий потенціал Гадяччини – підприємства з переробки зернових культур і цукрового буряка було зосереджено у сільській місцевості (таблиця 1). Напередодні Першої світової на Веприкському цукровому заводі працювало 264 робітників, а на усіх промислових підприємствах Гадяча лише 258 осіб. Найбільш продуктивними підприємствами повітового міста були цегляні заводи, фабрики з виробництва цукерок і масла, слюсарно-механічні й колісні майстерні та миловарні.

Якщо гуральне виробництво повіту мало велику прибутковість, то продуктивність млинарства знаходилася на низькому рівні. Валовий річний оборот 62 млинів Гадяччини складав лише 77 685 крб., тоді як, наприклад, відповідний показник 15 млинів Лубенщини сягав 2 181 898 крб. [21].

Діяльність органів місцевого самоуправління: Гадяцької міської думи і повітового земства визначали динаміку суспільно-політичного життя повіту. Пріоритетними напрямками в їх роботі у довоєнний період були народна освіта, медицина, підвищення агрономічної культури населення тощо.

Таблиця 1.

Великі промислові підприємства Гадяцького повіту

№ з/п	Підприємство	Місце розташування	Володар	Оціночна вартість підприємства у 1913 р., крб.	Загальна вартість виробленої у 1914 р. продукції, крб.
1	Пісочно-цукровий завод	мст. Веприк	Веприцьке товариство на паях	520573	1900000
2	Винокурний і ректифікаційний завод	х. Гути	дворянка О.І.Мельникова	119137	159695
3	Винокурний і ректифікаційний завод	с. Берестівка	Дворяни М.Л. і М.В.Астаф'єви	101876	
4	Винокурний завод	мст. Лютенька	А.Х. Зорохович	38710	
5	Винокурний завод	м. Ковалевщина	Б.Х. Зорохович	27803	
6	Винокурний завод	х. Веселий	І.Я.Гречук	25722	

За даними Всеросійського перепису населення 1897 року лише 14,6% селян-українців Полтавщини були грамотними [26, с.30]. На подолання цієї проблеми була спрямована земська програма розбудови початкових шкіл на селі. Варто зазначити, що за ступенем забезпеченості школами (1 на 1478 осіб) Гадяччина займала останнє місце у губернії. На початку 1914 р. у повіті працювали 120 початкових шкіл у яких навчалося 6148 учнів [35, с.224], але близько 20% з них не закінчували повного курсу навчання. У той же час у Гадячі функціонували жіноча й чоловіча гімназії, вище початкове училище з дворічними педагогічними курсами й сільська реміснична учбова майстерня [24, с.145-146].

Система земської медицини повіту налічували 7 лікарень, в яких працювали 10 лікарів, 34 фельдшери й 10 акушерок. Забезпеченість населення повіту медичною допомогою знаходилася на середньому рівні: на одну лікарську дільницю припадало 20,7 тис осіб, тоді як у Кобеляцькому повіті даний показник сягав 28,7, у Прилуцькому – 26,8, а у Лохвицькому – 10,9 [35, с.227-229].

Питання щодо поширення агрономічних знань, створення сільськогосподарських, споживчих й кредитних товариств завжди знаходилися у центрі уваги губернського земства, яке за даними напрямами співпрацювало із Полтавським товариством сільського господарства. З метою розповсюдження агрономічних знань і новацій з 1896 р. Полтавське товариство сільського господарства випускало щотижневий часопис «Хуторянин».

Зусиллями агрономічного персоналу Гадяцького повіту у 1914 році було проведено 277 лекцій, присвячених обробці ґрунтів, культурі сільськогосподарських рослин, кооперації тощо, які відвідали 9273 слухачів [36, с.216]. На території повіту функціонували показові поля й дільниці з високою урожайністю, дослідний тваринний двір, прокатні пункти сільськогосподарського реманенту, 28 сільськогосподарських і 12 спожив-

чих товариств. Засноване у 1869 році Гадяцьке позиково-ощадне товариство було одним із найстаріших у Російській імперії.

Перша половина червня 1914 року запам'яталася хліборобам Полтавщини небувалою спекою й засухою. Жнива розпочалися на тиждень раніше ніж у попередні 10 років. У цей період експерти хлібного ринку відмічали відмінний стан озимини й незадовільний стан ярової пшениці у селянських господарствах.

Постріли Г.Принципа у Сараєві не викликали резонансу в провінційному суспільстві, адже за Балканами міцно закріпилася слава «порохового льоху» Європи, підтвердженням чого були війни 1912-1913 рр. У той час, коли Європа й світ рухалися до катастрофи, полтавський часопис «Хуторянин» розповідав своїм читачам про майбутній високий урожай яблук, груш та абрикосів.

Зливи середини червня змінили липнева спека, суховії й випадіння граду. Жнива переходили до завершальної фази коли до інформаційного простору Гадяччини увірвалися слова: «маніфест», «мобілізація», «війна». Вони замайоріли на шпальтах газет, залунали у церквах і приватних розмовах, створивши атмосферу тривожного очікування.

Внаслідок мобілізації запасних нижніх чинів, яка розпочалася 18 липня 1914 р. до Російської імператорської армії було призвано 3115000 чоловіків у віці 25-39 років [33, с.18]. Даний контингент було спрямовано на формування військових підрозділів другої черги (піхотних полків, артилерійських бригад тощо). Під час мобілізацій було порушено екстериторіальний принцип поповнення військових підрозділів Російської армії. Таким чином ймовірність потрапляння мешканців Гадяцького повіту до піхотних полків, сформованих на території губернії була достатньо високою. Так, з кадрового резерву 9 піхотної дивізії й мобілізованих запасних було сформовано 60 піхотну дивізію (табл.2), яка увійшла до складу 3 армії Південно-Західного фронту.

Таблиця 2.

Формування 60 піхотної дивізії

№ з/п	Підрозділи першої черги	Місце дислокації	Підрозділи другої черги
9 піхотна дивізія			60 піхотна дивізія
1	33 піхотний Слеський полк	м. Полтава	237 піхотний Грайворонський полк
2	34 піхотний Севський полк	м. Полтава	238 піхотний Ветлузький полк
3	35 піхотний Брянський полк	м. Кременчук	239 піхотний Костянтиноградський полк
4	36 піхотний Орловський полк	м. Кременчук	240 піхотний Ваврський полк
5	9 артилерійська бригада	м. Полтава	60 артилерійська бригада

У інтелігентському середовищі великих міст і серед панівних верств населення початок війни викликав так званий «настрій 1914 року, характерними рисами якого були піднесення імперського патріотизму, підтримка воєнних зусиль уряду, об'єднання політичних сил навколо ідеї перемоги над підступним ворогом. У якості ретранслятора цього «настрою» виступали журналісти центральних газет, письменники ліберального табору і служителі церкви.

До Полтавщини дійшов лише відгомін від хвилі гучних столичних патріотичних маніфестацій. У православних храмах і синагогах відбулися молебні «В славу російської зброї», в урочистій обстановці були відправлені на фронт військові підрозділи. Тисячі полтавських селян відправилися на війну, цілі якої їм були не ясні, але про які їм так багато розповідали журналісти й священники.

Селянин «йшов на призив тому, що звик виконувати те, що від нього вимагала влада; він терпляче, але пасивно ніс свій хрест» [3, с.372]. Таку думку підтверджує той факт, що під час першої мобілізації до військових начальників з'явилося 96 % запасних, що на 15 % перевищило заплановану кількість [3, с.371].

Одночасно з мобілізаціями запасних почалися дії щодо виконання військово-кінської та військово-візної повинностей. Війна відбирала у селян робочі руки, тяглову силу й необхідний реманент, перетворюючи їх на новий економічно-вразливий прошарок – сім'ї призваних запасних.

Держава обіцяла компенсувати відсутність годувальника виплатою щомісячної грошової до-

помогі. Вирішення проблеми відсутності робочих рук намагалася вирішити й місцева влада. Наприкінці липня губернатор О.К.Багговут закликає сільські товариства Полтавщини надати допомогу сім'ям запасних, призваних на війну: звести й змолотити хліб, підготувати та засіяти поля озиминою [38, с.867].

У липні-листопаді 1914 року на території Російської імперії відбулася мобілізація ратників ополчення I розряду призовів 1903-1913 рр. На обліку Гадяцького повітового військового начальника знаходилося 3188 осіб [8, арк. 5, 35] даної категорії, але у означений вище період до армії їх не призивали. У зв'язку з катастрофічною нестачею людських ресурсів протягом 1914-1915 рр. було проведено один черговий і три дострокових призовів новобранців.

Механізм призову мав наступний вигляд: складання призовних списків, медичний огляд осіб, які не мали право на звільнення від військової служби або на відстрочку, після чого придатних до служби осіб на короткий термін відпускали до дому (**Додаток 1**).

За спостереженнями керівництва губернії «Призов й відправлення до військових частин новобранців відбулися зовнішньо спокійно. Призовники з'являлися охоче. Ніяких помилкових чуток не було. Настрій населення Полтавської губернії *поки* (курсив наш – В.С.) сприятливий й скрізь дуже патріотичний» [4, арк.37].

Статистичні дані щодо участі мешканців Гадяцького повіту у призовах новобранців 1914-1915 рр. наведено у таблиці 3.

Таблиця 3.

Участь мешканців Гадяцького повіту у призовах новобранців у 1914-1915 рр.[9, 10, 11, 12]

Початок призову	Вік призовного контингенту, років	Кількість осіб, які проходили медичний огляд під час призову	Відправлено до війська		
			осіб	% від кількості	
				призовників повіту	призваних по губернії
01.10.1914 р.	21	1492	1065	71,4	5,2
15.01.1915 р.	21	1289	785	60,9	4,6
15.05.1915 р.	20	1090	729	66,9	4,4
07.08.1915 р.	19	1501	1080	71,9	4,7

Дані таблиці 3 дають можливість говорити, що протягом першого року війни Гадяцький повіт давав відносно стабільний контингент новобранців. Найбільший відсоток у 1914 році можна пояснити суспільним настроєм і очікуванням швидкого закінчення війни («до Різдва»).

Підґрунтям таких очікувань були успішні військові дії у Галичині у серпні-вересні 1914 року.

«Великий відступ» весни-літа 1915, поява великої кількості біженців, поранених і загиблих воїнів роблять значний зсув у суспільній свідомості населення тилу. Війна втрачає свій лубочний

вигляд, сподівання на її швидке закінчення зникають; поступово домінуючими словами на шпальтах місцевих газет стають «дорожнеча товарів».

Поповнення військового контингенту у 1916 році відбувалося за рахунок повторного медичного огляду «білобілетників», дострокового призову новобранців* і ратників I й II розрядів. Тільки унаслідок призовів новобранців 1914-1915 рр. з Гадяччини до війська було відправлено 4,3% чоловіків**. Якщо у 1914 році лише 6,4% дворів повіту не мали чоловіків працездатного віку, то перепис 1917 року визначив, що внаслідок військової служби своїх робітників втратили 29,2% дрібних селянських господарств [37, с.7]. Щодо загальногубернських показників, то протягом війни з Полтавщини було мобілізовано 49,4% чоловіків працездатного віку [33, с.21].

Високий бойовий дух українських вояків, особливо вихідців з козачих регіонів є феноменом для істориків Великої війни. На її полях загинув 17421 уродженець Полтавщини, що перевищує разом узяті втрати Петроградської, Московської, Ярославської і Ставропольської губерній [3, с.199-201]. Не зважаючи на пропаганду СВУ і достатньо пристойні умови, створені для українців у таборах Австро-Угорщини, вони потрапляли до полону рідше ніж росіяни, білоруси й представники інших національностей. Відомий дослідник Першої світової М.М.Головін вважав різницю у бойовій стійкості між росіянами й українцями «цікавим соціальним питанням» [3, с.193].

Під впливом війни знижуються темпи зростання населення повіту: якщо у 1912 р. природний приріст становив 3046 осіб, у 1914 р. – 3797, то у 1916 р. мало місце збільшення лише на 1350 мешканців. Однією з причин зниження даного показника було зменшення кількості шлюбів. Якщо у 1914 році на Гадяччині їх було зареєстровано 1287, то у 1916 р. лише 388. Відповідні показники для Полтавщини: 1913 р. – 27718, 1914 р. – 21351, 1915 р. – 8957, 1916 – 9045.

Загалом на початку 1917 року у повіті мешкало 187 421 осіб, з яких 13071 – у Гадячі і 174350 у сільській місцевості [37, с.4].

З другої половини XIX ст. на Полтавщині збільшуються темпи демократизації земельної власності – переходу дворянських володінь у власність козаків і селян. Так, у 1898-1909 рр. дворяни втратили 28829 дес. землі, а у 1909-1917 рр. 20345 десятини. Протягом війни частка безземельних дворів у повіті залишається незмінною – 4% від загальної кількості дрібних господарств [37, с.39, 42].

З початком війни уповільнюються темпи переселення мешканців Полтавщини до Сибіру й на Далекий Схід. Усього за січень-липень 1914 р. у пошуках кращого життя губернію залишило 21277 осіб, у той же час з Сибіру повернулося 5350 переселенців [36 с.191]. У свою чергу зниження на 10-14% орендної плати за землю та підвищення поденної платні сільськогосподарським робітникам (у 1916 р. – на 70-90%) вплинули на зменшення інтенсивності руху селян на далекі заробітки [23, с.3].

Варто відзначити, що на тлі кризових явищ в економіці зменшується середня урожайність основних хлібів та більше ніж удвічі підвищуються ціни на них. Якщо у 1910-1913 рр. у дрібних господарствах Гадяччини збиралося 70,8 пудів з десятини землі, то у 1914-1917 рр. цей показник сягав 62,3. У той же час відмічається зростання поголів'я коней і корів і зменшення кількості волів, бугаїв, овець і свиней [37, с.62, 66, 121].

Війна вносить корективи у роботу земств: скорочуються витрати на освіту, на покращення тваринництва й облаштування показових полів, на проведення сільськогосподарських виставок. Новими статтями земських витрат стають виплата допомоги сім'ям військових, облаштування шпиталів й харчувальних пунктів для біженців тощо. Структура витрат Гадяцького земства на потреби військового часу у 1915 р. наведено у табл.4.

Таблиця 4.

Витрати Гадяцького повіту на потреби військового часу у 1915 р., крб. [22, с.4]

Виплата допомоги сім'ям військових, призваних до армії	Допомога населенню Польщі, Галичини, Сербії, Холмщини	Організація лікування поранених	Інші потреби військового часу
25160	100	500	4440

* Вік новобранців цього призову складав 19 років, т.зв. «клас 1918 року». Останній призов новобранців у Російській імперії відбувся 3 лютого 1917 року – тоді також призивалася молодь 19 років, т.зв. «клас 1919 року»

** Власний розрахунок на основі загальної кількості чоловічого населення та кількості мобілізованих у 1914-1915 рр.

Ще з серпня 1914 р. земства Полтавщини беруть активну участь у постачанні вівса, ячменю, житнього борошна, сала і овочів для потреб діючої армії. Активну участь у заготовці сала для армії брав завідувач Гадяцьким дослідним тваринним подвір'ям, що вплинуло на зменшення інтенсивності роботи даного закладу.

За перші п'ять місяців війни Гадяцьке повітове земство закупило та відправило на потреби армії 90000 пудів вівса й 100899 пудів житнього борошна [13, с.332]. Напрями відправлення цих вантажів зі станції Гадяч були наступними: Київ, Броди, Дубно, Жлобин Полоцьк або Великі Луки. Всього за період з 14.08.1914 р. по 15.05.1915 р. Гадяцькою земською управою на замовлення військового відомства було поставлено різних продуктів на суму 445838 крб. [5, арк.22 об., 23].

Зростання обсягів державних закупівель цукру для армії зумовило підвищення продуктивності цукрових заводів Полтавщини. Так, за три роки посіви цукрових буряків на полях Веприкського заводу збільшуються на 369 десятин, а кількість виробленого цукру з 368433 пудів у сезоні 1914/15 рр. [36, с.166-167] до 379056 пудів у сезоні 1916/17 рр. [37, с.141]. Закупівлю цукру на потреби армії на Веприкському заводі здійснювали Гадяцьке, Зінківське й Роменське повітові земства [6].

Розвиток земської медицини у 1914-1917 рр. був пов'язаний із обставинами військового часу: відправленням на фронт персоналу лікарень і наявністю поранених та хворих вояків. Уже на початку вересня 1914 р. на лікування до Гадяцької земської лікарні прибувають вояки, поранені у боях під Львовом, Равою-Руською, Червоним тощо. Переважна більшість з них були уродженцями Київської, Подільської, Волинської губерній, але були й місцеві жителі [7].

У 1917 р. медичний персонал повіту складався з 9 лікарів, 34 фельдшерів, 15 акушерок і 5 сестер милосердя. До позитивних зрушень слід віднести збільшення лікарняних ліжок у повіті з 60 до 115, але у той же час відбувається зростання кількості населення, що обслуговувалося на одній медичній дільниці. За відсутності власного санітарного лікаря боротьбу зі спалахом епідемічних захворювань у Гадяцькому повіті проводив спеціальний загін, відряджений Полтавським медико-санітарним бюро [37, с.181,185].

Не зважаючи на загальне зменшення земських видатків на освіту у повіті збільшується кількість навчальних закладів і учнів. За станом

на 01.01.1917 р. на Гадяччині функціонувало 127 початкових шкіл, у яких навчалось 10885 дітей, з яких лише 6,9 % закінчували повний курс навчання. Переважна більшість даних закладів (94,2%) були розташовані у власних будівлях, а їх середня завантаженість становила 85,7 осіб. Поза системою початкової освіти залишалося 40,1% дітей повіту [37, с.170-172].

Головною причиною низької успішності учнів на селі прогресивні земські діячі Полтавщини вважали складність сприйняття українськими дітьми підручників на російській мові. Питання про необхідність переведення початкових шкіл на українську мову викладання було включено до порядку денного чергових Гадяцьких земських зборів 1915 р.

Однією з найбільш болючих проблем початкової освіти був низький освітній ценз вчителів. Окрім того, складна економічна ситуація і призови до армії призвели до зменшення відсотку вчителів-чоловіків, частка яких у Гадяцькому повіті, при загальній кількості 218 осіб, складала 31,6%.

Для підвищення професійного рівня освітян зусиллями Полтавського педагогічного бюро з осені 1914 року випускався «Педагогічний журнал» і проводилися щорічні літні курси. Стан позашкільної освіти у Гадяцькому повіті знаходився на дуже низькому рівні: уроки для дорослих не проводилися, а недільні школи були відсутніми [37, с.179].

Поява великої кількості біженців із зони бойових дій, транспортні проблеми й спекуляції призвели до стрімкого зростання вартості товарів широкого ужитку. Таксація цін, яку запроваджували міські думи, не дала бажаного результату. Єдиним дієвим заходом у боротьбі із дорожнечею було визнано створення союзів споживачів. Створення подібних спілок повинно було відбуватися шляхом об'єднання існуючих на Полтавщині споживчих кооперативів, а головною метою їх діяльності – закупівля необхідних товарів безпосередньо у виробника для реалізації у спеціальних крамницях.

Відступ російської армії з Галичини і Польщі навесні 1915 року не тільки посіяв моральну зневіру в армії й суспільстві, а й сколихнув цілу хвилю біженців, яка незабаром досягла території Полтавської губернії. Одними з перших, у серпні 1915 р., на Полтавщину прибули біженці духовного сану з Варшавської, Волинської, Холмської та інших західних губерній, допомогу яким почали надавати спеціально створені губернський та повітові єпархіяльні комітети. При створенні

фонд Гадяцького повітового комітету допомоги біженцям отримав 500 крб. від прибутків єпархіального свічного заводу; пізніше до нього стали надходити благодійні внески [27, с.1513].

На вирішення проблем біженців були спрямовані дії відділень Тетянинського комітету, Земського та Міського союзів і різних національних комітетів. Для допомоги біженцям у серпні 1915 р. було створено спеціальний Полтавський губернський комітет, до складу якого увійшли представники адміністративних і громадських установ і земств. Незабаром було створено відповідні повітові комітети під головуванням предводителів дворянства, до яких також входило багато земських діячів. Першочерговим завданням цих комітетів було будівництво мережі харчувальних пунктів для забезпечення належних умов транзиту біженців гужовими шляхами губернії.

За підрахунками спеціальної комісії протягом 25-30 днів восени 1915 року через Полтавщину мали пройти 300000 біженців і 75000 голів домашньої худоби. З огляду на це на побудову харчових пунктів для біженців у Гадяцькому повіті губернським земством було виділено 6000 крб. Варто зазначити, що ще до початку цього «великого виходу» багато біженців розселилося на теренах губернії й щодня «осаджували повітові земства», тому на губернському рівні було прийнято рішення виділяти на їх благоустрій додаткові кошти [14, с.167-170].

Статистика біженства – достатньо складна річ, але можна говорити про постійне зростання кількості вигнанців на Полтавщині: від 23970 осіб у кінці грудня 1915 р. до 48551 особи улітку 1917 р. [15]. За даними перепису 1917 р. у Гадяцькому повіті було зареєстровано 191 біженець [37, с.4].

Дострокові призови новобранців й ратників ополчення у 1915 р. загострили й без того складну ситуацію у сільському господарстві. Відсутність людей на селі давалася взнаки навіть узимку, коли виконувалися незначні види робіт. Ще восени 1914 р. почали циркулювати чутки про можливість залучення до польових робіт військовополонених, яких вважали баластом, на утримання якого уряд витрачає значні кошти. На початку 1915 р. ці чутки набувають реальних форм: Полтавська губернська земська управа клопоче перед військовим міністерством про можливість залучення військовополонених-галичан на сільськогосподарські роботи на умовах добровільної угоди [13, с.231-233].

До більшості повітів Полтавщини військовополонені прибули ще влітку 1915 р. і були спрямовані в економію й господарства заможних селян. Вдалий Брусиловський прорив (червень-серпень 1916 р.) призвів до значного збільшення контингенту полонених у губернії. Так, у липні 1916 р. у сільських господарствах Полтавщини працювало 27451 бранців, у тому числі 1241 особа – у Гадяцькому повіті [28].

Протягом війни суспільно-політичне життя Гадяччини характеризувалося відносною стабільністю. Поліцейські спостерігачі відмічали відсутність, аграрного, профспілкового й робітничого рухів; демонстрацій і маніфестацій. Особлива увага у поліцейських зведеннях приділялася чуткам щодо можливого перерозподілу землі після закінчення війни. На початку 1915 р. у Гадяцькому повіті такі чутки були відсутні.

За спостереженнями поліції «Газета Гадяцького земства» (1906-1917 рр.) мала репутацію «самої поміркованої», а інтелігенція міста й повіту поділялася на 2 партії – монархічну й прогресивну. До останньої відносилися службовці земських і міських управлінь та різних громадських установ (табл.5). Ознаки діяльності «Бунду» [39, арк.24] та інших сіоністських партій не спостерігалася. Настрої в учбових і урядових закладах, в управлінні військового начальника і конвойній команді характеризувалися як «спокійні» й «добрі» [4, арк. 12 об.].

Таблиця 5

Громадські, благодійні та приватні заклади Гадяцького повіту у 1916 р. [18, с.123,124]

№ з/п	Назва організації	Голова
1	Гадяцьке громадське 1-ше зібрання	П.О.Новіков
2	Гадяцьке громадське 2-ге зібрання	М.М.Голов
3	Гадяцьке товариство допомоги бідним	Є.А.Капніст
4	Гадяцьке товариство допомоги учням	Ф.І.Мельников
5	Веприцьке товариство допомоги бідним	Ф.І.Свержевський
6	Гадяцьке товариство допомоги бідним євреям	О.З.Чериковський
7	Товариство взаємної допомоги	Г.І.Хаймович

Продовження таблиці 5

№ з/п	Назва організації	Голова
8	Повітовий комітет піклування про народну тверезість	В.К.Свістунів
9	Гадяцьке сільськогосподарське товариство	Ф.І.Мельников
10	Гадяцьке музично-вокально-драматичне товариство	П.К.Базиченко
11	Гадяцьке товариство взаємного кредиту	Ф.І.Мельников
12	Гадяцьке кредитне товариство	П.М.Купчинський
13	1-ше позиково-ощадне товариство (м. Гадяч)	П.Ф.Коваленко
14	2-ге позиково-ощадне товариство (м. Гадяч)	С.І.Бородовский

У розпал боротьби зі шпигунством й «внутрішнім ворогом» до поля зору Полтавського губернського жандармського управління (ГЖУ) потрапляє К.-В.І.Грюнфельд, який мешкав у Гадячі з 1892 р. Лютеранська віра й неслов'янське прізвище дали підстави для перевірки його на приналежність до німецької спілки «Добра година», але наявність православної дружини, трьох дітей та позитивної характеристики знімають з К.-В.І.Грюнфельда усі підозри [40, арк.2, 12, 18].

Посилення українського національного руху під час війни викликає занепокоєння у правлячих колах. Серед українських партій найбільший вплив на Полтавщині мала УСДРП, яка створила у губернському центрі філію «Спілки визволення України» під назвою «Центральний комітет Полтавського району». Зусиллями цього комітету у Гадячі організовуються гуртки, куди залучалися робітники, селяни, шкільна молодь. У липні 1916 р. до Полтавського розшукового пункту при ГЖУ надходять агентурні дані про те, що «у Гадячі мешкає лікар, відомий в українській літературі як «Василенко», який керує там різними гуртками» [40, арк.91].

Таким чином, напередодні Першої світової війни Гадяцький повіт являв собою сільськогос-

подарський регіон з низьким рівнем розвитку промисловості. Війна вплинула на інтенсивність демографічних процесів у повіті, змінила статеву структуру населення, призвела до появи на Гадяччині нових соціальних груп: сімей фронтівиків і загиблих воїнів, інвалідів війни, біженців й депортованих осіб, військовополонених тощо.

В умовах війни відбуваються зміни в економіці краю: зростають ціни на товари широкого вжитку, знижується орендна плата за землю, збільшується поденна оплата праці; за браком власної робочої сили на сільськогосподарські роботи залучаються військовополонені й біженці. Під час війни майже припиняється переселення з Полтавщини до Сибіру й на Далекий Схід і зменшується кількість робітників, які вирушали на заробітки до інших регіонів.

Населення повіту бере активну участь в мобілізаційних процесах 1914-1917 рр. і у бойових діях.

Зусиллями земства й сільськогосподарських товариств Гадяцький повіт займав лідерські позиції у розповсюдженні агрономічної й тваринницької культури. Під час війни більшість цих програм було згорнуто, новим напрямом діяльності стає постачання продовольства для діючої армії.

Під час війни скорочуються земські витрати на освіту, рівень якої на Гадяччині був достатньо низьким. Зростання кількості епідемічних захворювань й поранених вояків оголили проблеми, які існували у земській медицині. Протягом 1914-1917 рр. частина земських коштів витрачалася на грошові виплати сім'ям військових, на допомогу біженцям і постраждалому від війни населенню Галичини, Холмщини тощо.

Настрої провінційного суспільства періоду Першої світової мали широкий спектр і амплітуду коливань, пов'язані із ситуацією на фронті. Дослідивши їх динаміку у 1914-1917 рр., можна виокремити наступні усталені періоди.

І період (липень 1914 – літо 1915). Його характерною ознакою є ідеологічний пресинг з боку центральної влади, спрямований на формування позитивного образу російсько-німецької війни (справедлива, за звільнення слов'янства, Друга Вітчизняна тощо). Для провінційного соціуму це «час великих очікувань». З помітною консолідацією політичних і суспільних сил, які розраховували на позитивні зміни в

житті після переможного закінчення війни. «Горизонт сподівань» духівництва містив у собі «пожвавлення» приходського життя і остаточну заборону на вживання алкоголю. Селянський – вирішення земельного питання; інтелігенція очікувала розв'язання національного та низки соціальних питань.

II період (літо 1915 – осінь 1916). Поразки на фронті й нові явища у повсякденному житті (біженство, дезертирство, величезна кількість поранених воїнів, проблеми економічного характеру тощо) руйнують ілюзії й очікування перших місяців війни. На зміну їм приходять «нова реальність» – соціокультурні умови, викликані військовим часом.

III період (осінь 1916 – лютий 1917). Криза «нової реальності». Росія знаходиться в точці

біфуркації. Майже серед усіх соціальних груп губернії поширюється песимізм щодо можливості післявоєнного вирішення протиріч, притаманних імперському суспільству. Період закінчується подіями, пов'язаними з Лютневою революцією, підтримка якої спостерігається серед духівництва, інтелігенції й селянства губернії.

Таким чином, процеси, які відбувалися у Гадяцькому повіті під час Першої світової війни, були частиною соціокультурних зрушень, які відбувалися в українському суспільстві у передреволюційний час. Їх більш ґрунтовне студіювання й глибоке осмислення дасть можливість краще зрозуміти сутність трансформацій, притаманних сучасному етапу в розвитку нашої країни.

Джерела та література

1. Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 197 с.
2. Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни. // Український історичний журнал. – К: «Дієз продукт», 2011. – Вип. 2, (№ 496). – С.65-79
3. Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – 528 с.
4. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.83, оп.1, спр.144.
5. ДАПО, ф.532, оп.1, спр.1.
6. ДАПО, ф.532, оп.1, спр.3.
7. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.48, 843 арк.
8. ДАПО ф.977, оп.1, спр.51, 118 арк.
9. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.50, 221 арк.
10. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.54, 184 арк.
11. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.55, 139 арк.
12. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.56, 189 арк.
13. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 50 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1914. – 345 с.
14. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 51 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1915.
15. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр): монографія / Л. М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
16. Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. – С. 218-224.; Жванко Л.М. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни. – С. 245-249; Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни на Полтавщині // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. 3-4 грудня 2003. – Полтава: Б. в., 2003. – С.113-118
17. Запоровський В. М. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – 213 с.
18. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. В. Кліщинський; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2010. – 20 с.
19. Кучера І.В. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / І.В. Кучера; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с.
20. Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2. – С.92-97.; Саранча Віктор. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому районі // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С.82-92.
21. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916.
22. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1915 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1916.

23. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1916 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1918.
24. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1914. – 432 с.
25. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916.
26. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: ЦСК МВД, 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – 315 с.
27. Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 19.
28. «Полтавский день» за 29.07.1916.
29. Полтавский земский календарь на 1910 год. – Полтава: Электрическая типо-литография «Дохман». – 1909. – 156 с.
30. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.) / О.Реєнт, О.Сердюк // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. / НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. VII. – С.5-47.
31. Реєнт О.П. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні / О.П.Реєнт // Су-часна цивілізація: Гуманітарний аспект: Збірник наукових праць. – К.: Видавничий Дім «Академперіодика» НАН України, 2004. – С. 138-146.
32. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза., 2004. – 472 с.
33. Россия в мировой войне 1914-1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – 103 с.
34. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1919.
35. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – 240 с.
36. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – 239 с.
37. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – 185 с.
38. «Хуторянинин». – 1914. – №№ 30-31
39. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІА України), ф.321, оп.1, спр.217, 47 арк.
40. ЦДІА України), ф.321, оп.1, спр.220, 125 арк.

Виктор Саранча

Гадячский уезд во время Первой мировой войны

В статье рассматриваются социокультурные процессы, происходившие в Гадячском уезде Полтавской губернии во время Первой мировой войны. Определено влияние войны на социально-экономическое развитие региона и деятельность органов местного самоуправления; исследованы участие населения уезда в мобилизационных мероприятиях и динамика общественных настроений в 1914-1917 гг.

Ключевые слова: Гадячский уезд, Полтавская губерния, Первая мировая война.

Viktor Sarancha

Gadiats'kyi uyezd during the World War I

The socio-cultural processes which have taken place in the Gadiats'kyi uyezd of the Poltava province during the World War I are displayed in the article. The influence of war on the social and economic development of region and on the activity of Institutions of local government is determined. The participation of the population of uyezd in mobilization actions and the dynamics (changes) of public mood in 1914-1917 is investigated.

Key words: Gadiats'kyi uyezd, Poltava province, the World War I.

